

TÜRK-İSLÂM MEDENİYETİ

AKADEMİK ARAŞTIRMALAR DERGİSİ

Yılda iki kez yayımlanan uluslararası hakemli bir dergidir.

Editör:

Prof. Dr. Mehmet AYDIN

Editör Yardımcıları:

Yrd. Doç.Dr. Dicle AYDIN

Yrd. Doç. Dr. Ahmet ARAS

Yayın Sekreteryası:

Yrd. Doç. Dr. Ahmet ARAS

Yrd. Doç. Dr. Dicle AYDIN

Sayı: 10 / Yaz

KONYA - 2010

OSMANLI ARŞİV VESİKÂLARINA GÖRE OSMANLI – BUHARA HANLIĞI MÜNÂSEBETLERİ

Nahide ŞİMŞİR*

Özet

Osmanlı Devleti ile Buhara Hanlığı arasındaki münâsebetler XVI.-XX. Yüzyıl boyunca elçilerin gidip gelmesi şeklinde dostane olarak devam etmiştir. Tarafların zayıfladığı devirlerde de irtibat kopmamış olmasına rağmen, lojistik, mesafe, bölgeleri ve dünyadaki gelişmelere ayak uyduramamalarından kaynaklanan ulaşım güçlükleri sebebiyle başarısızlıklar gelmiştir. Ancak tarafların her şeye rağmen siyasî, dinî ve diplomatik münasebetlerini sürdürmesi manidardır.

Anahtar Kelimeler: Osmanlı Devleti, Buhara Hanlığı, Arşiv Vesikaları, diplomatik, siyasî, dinî

THE RELATIONSHIP BETWEEN THE OTTOMAN EMPIRE AND THE BUHARA KHANATE ACCORDING TO THE ARCHIVAL MATERIALS

Abstract

The relationship between the Ottoman Empire and the Buhara Khanate during 16th-20th centuries was amicable. In time connection of the sides weakened because of reasons like losing power of the states, long distance struggles etc. Although it is meaningful that both sides kept to continue this relationship in political, diplomatic and religious ways.

Keywords:The Ottoman Empire, the Buhara Khanate, archival materials, diplomatic, political, religious.

GİRİŞ

Türkistan'da Zerefşan'ın aşağı mecrası üzerinde bir şehir olup, islâmdan önceki tarihi ile ilgili hakkında çok az bilgi bulunmaktadır. Muhtemelen islâmiyetten çok önce Türkler tarafından kurulmuş, çeşitli Türk beylerine merkezlik etmiştir. Şehirde karakteristik Türk plân ve mimârisi o tarihlerden itibaren şekillenmeye başlamıştır.

XVI. yüzyılın başından 1868 yılına kadar müstakil, 1920 yılına kadar da Rus himayesi altında yarı bağımsız Türk Hanlığı olan Buhara'da bu süre

* Yrd. Doç. Dr., Balıkesir Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü Öğretim Üyesi
nsimsir@balikesir.edu.tr

zarfında üç türk sülâlesi hüküm sürmüştür: Şiban oğulları (1500 – 1599), Can oğulları ya da Astırhan hanları (1599- 1785) ve Mangıt hanları (1785 – 1920) (Kufra,1986: 768).

Şiban oğulları asıl kolları Sibiryâ'da kalmış olan Cengizlilerden Muhammed Şaybak Şibanî'den geliyordu. Buhara 1500 yılında Şaybak Han'ın yönetimi altındaki Özbekler tarafından zaptedilmiş, Özbekler ile Timur oğullarının bir birleriyle uğraşmakta olan temsilcilerini devirerek, bu devlet daha sonra Buhara ve Hive hanlıkları halinde asırlarca devam etmiştir. İlk devirlerde Semerkand başkent olmuş, Şiban oğullarından Ubaydullah b. Mahmud (ölm. 1539) ve Abdullah b. İskender (ölm. 1598) zamanında devlet merkezi Buhara'ya nakledilmiştir. Böylece Buhara gerçek bir siyaset ve fikir merkezî haline gelmiştir (Aynı yer).

Osmanlı – Buhara Hanlığı Münâsebetlerinin Kısa Özeti

Osmanlı Devleti ile Türkistan Hanlıkları arasında ilk ilişkiler XVI. Asırda başlamıştır. 1402'de Türklük alemi Doğu ve Batı olmak üzere ikiye ayrılmıştır. Doğu ve Batı Türkleri arasında yakınlaşma Türkistan'da Timurlular hakimiyetine son veren Muhammed Şeybani Han (1451 -1510) önderliğindeki Özbekler tarafından geliştirilerek, siyasî alanda işbirliğine dönüştürülmüştür. Osmanlı Türkleri ve Türkistan Türkleri arasında siyasî ilişkiler bilhassa Şii İran'a karşı olmuştur (Şimşir, 2008,90).

Özbekler ile Osmanlılar arasındaki ilk ilişkiler Yavuz Sultan Selim'in yeni Özbek Hükümdarı Köçküncü Han (1510 -1530)'a gönderdiği ve Şii İran'a karşı kazanılan 1516 Çaldıran zaferini bildiren 1516 tarihli mektup ve buna verilen cevapla başlamıştır. Bu işbirliği Kanunî Sultan Süleyman zamanında zirveye ulaşmıştır. Özbeklerden 1534'te Ubeydullah Han (1533 -1539) ve 1540'ta Abdüllâtif (1540 -1552), Kanunî'ye gönderdikleri elçiler ve namerde Şii İranlılar'a karşı yaptıkları mücâdelelerden söz ederek, Osmanlı Devleti'nden yardım talebine müspet cevap vermesine rağmen, Abdüllâtif Han'ın vefatıyla ülkesinde taht kavgaları başlamış, Osmanlı yardımı da umulan sonucu vermemiştir.

1556'da Rusların Astrahan'ı işgali Türkistan Müslümanlarının Hazar Denizi'nin kuzeyinden İstanbul ve Mekke'yi ziyaretlerini imkânsız hale getirdince, Müslüman ahali Osmanlı Devleti'nden yardım istemiş, Osmanlı Devleti de bu istekleri karşılıksız bırakmamıştır.

Osmanlı – Özbek ittifakı 1578 – 1590 Osmanlı – Safevî savaşı sırasında yeniden canlanmış, Özbek Han'ı II. Abdullah Han Hive'yi işgal ederek, Türkistan birliğini sağladığı gibi, Osmanlı Devleti ile birlikte hareket ederek, doğrudan Horasan'a girip, Meşhed ve Nişabur'u işgal etmiştir. Bu durum İran Şahı'nun Osmanlılarla anlaşarak Özbekler üzerine yürümesiyle sonuçlanmış-

tır. II. Abdullah Han'ın ölümüyle karışıklıklar içine düşen Hanlığın, bu durumundan istifade eden İran Şahı bütün İran'ı geri almıştır. III. Mehmed (1595 -1603) döneminde Osmanlı Devleti ve Özbek Hanlığı dostluğu devam etmekle beraber, İran ile yapılan barış anlaşması sebebiyle, Han'a İran ile iyi geçinmesi tavsiye edilmiştir. IV. Murad (1623 -1640) Revan ve Bağdad seferine çıkarken, Özbek Hükümdarı İmam Kulu Han (1608 -1640) 'a mektup yazarak, iki devlet arasındaki Şii İran'ı ortadan kaldırmak için birlikte hareket etmeyi talep ettiyse de, Han'ın nasıl cevap verdiği bilinmemektedir.

XVIII. yüzyıl boyunca Ruslar ile Kazaklar arasındaki mücadele devam etmiş, Kazakistan'ın bir kısmı Rus egemenliği altına girmiştir. Geri kalan Kazak Türkleri, Kırgız kardeşleri ile beraber Buhara ve Hive Hanlıkları yanı sıra 1700'de kurulmuş olan Hokand Hanlığı etrafında toplanmışlar ve Ruslara karşı mücadelelerini sürdürmüşlerdir. Türkistan'ın siyasî ve ticarî potansiyelini öğrenmek amacıyla düzenlenen Rus keşif heyetleri, bilhassa Hive Hanlığı tarafından etkisiz hale getirilmiş, bu durum Rusların Hive Hanlığına karşı düşmanca bir siyaset izlemesiyle sonuçlanmıştır. Afşar Türkmenlerinden Nadir Şah (1736 -1747) devrinde Türkistan hanlıkları İran hakimiyetine girmişse de, 1747'de Şah'ın ölümüyle , Hanlıklar tekrar bağımsız olup, toparlanmışlardır. XIX. Yüzyıl başlarında Hive ve Buhara Hanlıkları arasındaki rekabet düşmanlığa dönüşmüştür. İran ve özellikle Hive ile yapılan mücadeleden tedirgin olan Buhara Emiri Haydar Şah (1801 -1826), Osmanlı Devleti'ne elçiler göndererek, padişah'a biat ettiğini ve Osmanlı Devleti'nin hâkimiyetine girdiğini bildirmiştir. Osmanlı Devleti Haydar Şah'a güvenemediği ve devletin başına yeni gâileler açmak istemediğinden Haydar Şah'a, Hive ve Hokand Hanlıkları ile iyi geçinmesini Rus tehlikesine karşı beraber hareket etmelerini tavsiye etmekle yetinmiştir. (Saray, 1984: 3-10; Ali Suavi, 1977:69-70; Uzunçarşılı, 1983:147-150)

Türkistan Hanlıkları maalesef bu tavsiyelere uymamışlar, bir birleriyle rekâbeti sürdürmüşlerdir. Ruslar Türk Hanlıkları arasındaki bu rekabeti, topraklarını işgal edebilmek için kendi lehlerine kullanmışlardır. 1866'da Ruslar Buhara Hanlığına hücum etmişler, Emir Muzafferiddin, Buhara Müftüsü Hoca Muhammed Parsa Efendi başkanlığında bir heyet acil yardım talebiyle Osmanlı Devleti'ne gönderilmiş, Osmanlı Devleti Buhara'ya yardımın Rusları memnun etmeyeceği, Osmanlı Devleti'ni bu durumun olumsuz etkileyeceği düşüncesiyle, mesafenin uzak olduğundan Buhara'ya yardım göndermenin güçlüklerinden söz edip, Ruslara mümkün olduğu kadar az kayıplarla bir anlaşma yapmalarını önermiştir. Elçi yola çıkmadan, Buhara Hanlığı'nın bir kısmının daha Rus işgali altında kaldığı haberi gelmiştir. Bir süre sonra Hokand Hanlığı gibi, Buhara Hanlığı da Rus işgali altında kalmıştır. Buhara Hanlığı'ndan sonra sıra Hive Hanlığı'na gelmiş, Rus saldırılarına karşı Hive Hanı Said Muhammed Rahim Han (1864 -1910), Osmanlı Devleti'ne ve Hindistan İngiliz Valiliği'ne elçiler göndererek, yardım talep etmiş, fakat bolca tav-

siye ve nasihatten başka hiç bir yardım alamamıştır. 1873 Mart'ında başlayan Rus saldırıları, Türkmenlere iyi bir ders vermek amacıyla kadın, çocuk ve ihtiyar ayırt etmeksizin binlerce Türkmeni barbarca öldürerek, Türkistan tarihinin en büyük katliamlarından birini yapmıştır¹.

Osmanlı – Buhara Münâsebetlerinin Osmanlı Arşivlerine Göre Genel Karakteristiği

Osmanlı Devleti ile Türk Hanlıkları, Rus işgali karşısındaki yardım talepleri ve hac dolayısıyla ilişkileri canlandırılmıştır. XVI. Yy ve XX. Yy. arasına tarihlenen aşağıda kısaca özetlenen vesikalara göre: Osmanlı – Buhara Hanlığı ile ilişkiler Elçilik ve karşılıklı hediyeleşme kapsamındadır.

1.Hac Yolları ile İlgili Münâsebetler

Küçük Kaynarca anlaşması devrinde Osmanlı bürokrasisi, Osmanlıların Mısır'ı fethiyle birlikte "Emanet-i Mukaddese ile birlikte aldıkları" mitini kafalara sokmuşlardır. Zira bütün dünyada papalığa eşdeğer Müslümanları temsilen bir halife yaratma, vaktiyle Osmanlı sınırlarında kalan Müslüman ahali ile meskûn yerlerin elden çıkması sebebiyle en azından manevî anlamda nüfuzun devamı için böyle bir olguya ihtiyaç vardı. Kafkasya'nın belirli kısımları, Kırım Hanlığı'nın belirli kısımları henüz Rusya'nın eline geçmişti ve böylesi ruhanî otoriteye ihtiyaç vardı. (Ortaylı, 2008, 40)

Esasen İslâm dünyasının en güçlü devleti olarak Osmanlı Devleti İslâm ahali üzerinde liderlik ve himayecilik misyonunu yerine getirmiştir. Buhara ile ilgili münasebetin bir kısmı bu mealde gelişmiştir.

1573 tarihli İstanbul'dan Buhara Hanı Abdullah Han'a gönderilen hükümde Akdeniz'deki korsanlık faaliyetlerine karşı hac ve ticaret yolunun güvenliği için Kıbrıs adasının fethi bildirilip, iki devlet arasındaki dostluk bağları pekiştirilmek amaçlanmıştır (Belgelerle, 2004: 4)

¹ Hive Hanlığı'na yapılan Rus seferine New York Herald gazetesinin muhabiri I.A. Mac Gahan katılmış, 1874'de New York'da, 1875'de Londra'da basılan *Companing on the Oxuc and the fail of Khiva* adlı eserinde, Rus katliamını tarafsız bir gözle anlatmıştır. Kolağası Ahmed tarafından Türkçeye çevrilen eser önce *Basiret* gazetesinde yayınlanmış daha sonra da 1876 yılında İstanbul'da basılmıştır. Sözkonusu eser Muhiddin Nalbantoğlu tarafından sadeleştirilerek *Türklere Karşı Rus Vahşeti-Türkmenlerin Destanı*, İstanbul, 1970'de yayınlanmış idi. Eserin yeni harflere transkripsiyonu ise Prof.Dr. İsmail Aka ve Mehmed Ersan tarafından *Hive Seyahatnamesi ve Tarihi*, İzmir, 1995 yayınlanmıştır. Muhiddin Nalbantoğlu tarafından sadeleştirilerek *Türklere Karşı Rus Vahşeti-Türkmenlerin Destanı*, İstanbul, 1970'de yayınlanmış idi. Eserin yeni harflere transkripsiyonu ise Prof.Dr. İsmail Aka ve Mehmed Ersan tarafından *Hive Seyahatnamesi ve Tarihi*, İzmir, 1995 yayınlanmıştır.

Buharalı Muhammed Zakir'e harcırah verilmesi ve Özbek Hanı'nın ferman istemesine dair yazıdır(Erdođru, 2006, 252).

Buharalı Muhammed Zakir'in beraberinde götürdüğü avizenin Hz. Muhammed'in türbesine asılacağı I. Abdülhamid'in 1784 tarihli Hatt-ı hümayunu ile belirtilmiştir. (Belgelerle, 2004: 8)

Buhara elçisinin hacca gideceğinden harcırahının kesilmesine dair Temmuz 1785 tarihli yazıdır (Erdođru, 2006, 252).

31 Mart 1912 tarihli mazbata da Buhara ve Çin'den Hac için gelip parasız kalan hacılara yardım edilmesi ile ilgilidir. (Belgelerle, 2004: 107).

Buhara Müftüsü Ahund Kalender Hacı'nın hacca gitmeye niyelendiği (1802) ve kendisine yardımcı olunmasına dair hatt-ı hümayundur (Erdođru, 2006, 250). Başka bir vesikada Anapa eski muhafızının Buhara müftüsü'nün Anapa'dan İstanbul'a gitmek üzere yola çıktığına dairdir (Erdođru, 2006, 250).

Osmanlı ülkesi dahilinde fazla hacılardan para alınması da şikâyet konusu olmuştur. Buharalı ve Dağıstanlı hacılar 1818'de kendilerinden haksız para alınmasından şikâyet etmeleri üzerine, bu paraların iadesi ile ilgili hatt-ı hümayun çıkmıştır. (Erdođru, 2006, 251)

2. Dinî ve Kültürel İçerikli Münâsebetler

Name ile gelen Buhara müftüsüne hacırah verilmesine ait 1801 tarihli yazıdır (Erdođru, 2006, 251).

Buharalı Molla Mir Seyyid Şuca'nın İstanbul'da bir yere yerleştirilmesine dair yazıdır (Erdođru, 2006, 251).

Buhara ulemasından Muhammed Can Efendi ile Hacı Muhammed Rahim'in yevmiyelerinin uzatıldığına ait 1789 tarihli yazıdır (Erdođru, 2006, 252).

14 Şubat 1816 tarihli belge Buhara Hakimi Mir Haydar Han'ın dinî kitap talebi hakkındadır(Belgelerle, 2004: 13) 27 Nisan 6 Mayıs 1818 tarihli II. Mahmud'un ferman ile Buhara'ya gönderilecek olan kitapların birer listeleri verilmiş ayrıca Buhara Şeyh Bahaeddin Camii için hüsn-i hat levhaları gönderilmiştir (Belgelerle, 2004: 19). Bu kitaplar için bir liste hazırlanmış (16 Şubat 1820) ve kitap bedellerinin defterdardan alınması, bulunamayan kitapların Enderun-ı Hümayun Kütüphanesinden alınmasına ilişkin II. Mahmud'un hatt-ı hümayunudur. (Belgelerle, 2004: 23, 25).

Buhara'ya gönderilen kitaplardan bir diğeri de İstanbul'daki Özbek Tekkesi Şeyhi Hacı Muhammed aracılığıyla Buhara Hakimi Seyyid Emir

Nasrullah ibn-i Mir Haydar'a bölgesinde birlik ve beraberliği sağlamasının önemini ihtiva eden eser hakkındadır (19-28 Eylül 1848) (Belgelerle, 2004: 27).

3. Diplomatik Münasebetler

5 Mayıs 1573 tarihli vesika'da Osmanlı ülkesini ziyaret eden Buhara elçilik heyetinin güvenle Kırım üzerinden ülkesine döndüğü haberi verilmiştir (Belgelerle, 2004: 8).

İstanbul'dan Buhara'ya dönmekte olan Buhara elçisinin tayinatına ait Ekim 1693 tarihli yazıdır (Erdoğan, 2006, 251).

Mayıs 1714 tarihli İstanbul'daki Buhara elçisine tayinat verilmesine dair tahrirattır (Erdoğan, 2006, 252).

İstanbul'dan dönen Buhara elçisi Balta Kulu Bek'in Erzurum'a kadarki masraflarını gösteren Eylül 1740 tarihli tutanaktır (Erdoğan, 2006, 252).

Buhara elçisi Balta Kulu Bek'e 17.500 kuruşun ödenmesine dair Ocak 1740 tarihli tahrirattır (Erdoğan, 2006, 252)

Buhara elçisinin tayinatının kesilmesine dair Ekim 1782 tarihli yazıdır (Erdoğan, 2006, 252).

Buhara'ya gönderilmek üzere 15 tane İstanbul tellisinin alındığını gösteren Ağustos 1782 tarihli tahrirattır (Erdoğan, 2006, 252)

10 Kasım 1785 tarihli vesika Buharalı Muhammed Şerif Bey'in İstanbul'da gayet iyi bir şekilde ağırlanmış olmasından Buhara Hakimi Seyyid Gazi'nin duyduğu memnuniyeti anlatmaktadır (Belgelerle, 2004: 11).

1789 tarihli tutanak ile İstanbul'da Buhara sefiri Muhammed Bedii Bey ve maiyetine yapılan hesaplar çıkarılmıştır (Erdoğan, 2006, 251).

İstanbul'dan Buhara'ya dönen Buhara elçisine para ödenmesine ait Aralık 1804 tarihli tahrirattır (Erdoğan, 2006, 252).

Buhara elçisine ek tayinat verilmesine ait Ocak 1805 tarihli yazıdır (Erdoğan, 2006, 251).

Buhara elçisi Nazar Bek ve maiyeti için harçlık verilmesine ait 1780 Ekim'e ait tahrirattır (Erdoğan, 2006, 251).

Mart 1800 tarihli yazı ile Buharalı 6 kişiye mihmandar tayin edilmesine ait yazıdır (Erdoğan, 2006, 251).

Buharalı Hacı Muhammed Ahund Rusya'nın sosyal-ekonomik yönden kötü, Petersburg'ta da karışıklıkların olduğunu haber veren beyanattır (Erdoğan, 2006, 251).

Buhara ile karşılıklı elçi ve hediye trafiği devam etmiş 5 Aralık 1850 tarihinde Buhara elçisinin Dış işleri bakanına hediye ettiği Kur'an-ı Kerim, kılıç ve Buhara kumaşları, tarafların karşılıklı hediyeleşmesi ile kabul edilmiştir. (Belgelerle, 2004: 28).

Silistre savaşında yapmış olduğu hizmetten dolayı, 22 Temmuz 1857'de Mecidiye nişanı ile ödüllendirilmiştir. (Belgelerle, 2004: 29). Ayrıca askeri tesislere yardım için Buhara'dan gönderilen 3.000 ruble ile halı ve seccade gibi hediyelerden padişahın Buhara Gülkuşbeyi ibn-i Muhammed Abbas'a 24 Ekim 1899'te memnuniyeti iletilmiştir (Belgelerle, 2004: 31).

4. Askerî Münasebetler

1788 tarihli Buhara'nın Rusya'ya akın ve hücum yaparak yıpratması, Rusya'yı çok cepheli mücadeleye çekme politikasıyla alâkalıdır. (Erdoğan, 2006, 250)

5. Diğer

Buharalı Muhammed Nazar'ın Rusya yoluyla memleketine dönmesine engel olunmaması içerikli 1800 Mart tarihli fermanıdır (Erdoğan, 2006, 251).

Buhara'dan gelip İstanbul'da Farsça öğretmeni Rahmet Efendi, tekrar Mekteb-i Fünun-ı Tıbbiye-i Şahane'de Farsça öğretmenliğine dair irade-i seniyye çıkmıştır (16 Ocak 1846) (Belgelerle, 2004: 26).

Değerlendirme

Osman Devleti ile Türkistan ilişkilerinde Buhara Hanlığı oldukça önemli bir yer işgal ettiği yukarıda beş bölümde tasnif edilerek, içeriklerine kısaca değinilen belgelerden de anlaşılmaktadır. Özellikle XVII. yüzyılın sonlarından itibaren Rusya'nın Osmanlı Devleti ile ilişkilerinin arttığı ve Rus yayılcılığının Osmanlı toprak ve nüfuz bölgesinin aleyhine şekillendiği bu tarihlerden XX. Yüzyıla kadar, Rusların İran'ı kendi taraflarına çekmelerine karşılık, Orta Asya'daki Buhara başta olmak üzere Türk Hanlıkları da Osmanlı Devleti ile irtibata geçmişlerdir.

Osmanlı Devleti ile Buhara Hanlığı ile ilgili ilişkilere dair 7 belge Hac yolları, 7 vesika Din ve kültür meseleleri, 16 belge diplomasi, 1 belge askerî ve 2 vesika da memleketine dönüş ve tayin ile ilişkilidir.

Hac yolları ve dinî meseleler ile ilgili vesikalara yansıyan ilişkiler, Osmanlı devleti'nin en güçlü İslâm devleti ve kutsal topraklara sahip olmasından kaynaklanmaktadır.

Diplomasi ile ilgili vesikaların çokluğu XVII. yüzyıldan itibaren tarafların ortak düşmanı Rusya'ya karşı birlikte hareket etmek isteme, böylece daha kuvvetli ve başarılı mücadele verilebileceği politikasından kaynaklanmıştır. Nitekim mesafenin uzaklığı ve lojistik problemlere rağmen, Rusya karşısında her iki devlette XX. Yüzyıla değin ayakta kalabilmeyi başarmışlardır. Bu hususta yeterince kararlı ve hızlı netice alınamaması

Osmanlı Devleti'nin içinde bulunduğu şartlar, teması gerçekleştiren devlet adamlarının coğrafya, stratejiye hasımları kadar hakim olamamaları ile ilgilidir.

KAYNAKÇA

Ali Suavi, *Hive Hanlığı ve Türkistan'da Rus Yayılması*, (Haz. Abdulhalûk Çay), İstanbul, 1977.

Belgelerle Osmanlı- Türkistan İlişkileri (XVI – XX. Yüzyıllar), Ankara, BOA Yay., 2004.

Erdoğan, M.Akif, "Başbakanlık Osmanlı Arşivinden Osmanlı Devleti ile Orta Asya Devletleri Arasındaki İlişkiler Üzerine Osmanlı Arşiv Belgeleri I", *Tarihin İçinden*, Yay. Haz. Akif Erdoğan, İstanbul, 2006.

Kufralı, Kasım, "Buhara Hanlığı", *İslâm Ansiklopedisi*, C.II, İstanbul, MEB Yay., 1986, s.768 -772.

Ortaylı, İlber, *Avrupa ve Biz*, İstanbul, 2008.

Saray, Mehmet, *Rus İşgali Devrinde Osmanlı Devleti ile Türkistan Hanlıkları Arasındaki Münâsebetler (1775 -1875)*, İstanbul, 1984.

Şimşir, Nahide, *Kazak Tarihi ve Kültürü Araştırmaları*, İstanbul, IQ Yay., 2008.

Uzunçarşılı, İ.H., *Osmanlı Tarihi*, IV/2, Ankara, 1983.